

Вплив репродуктивного культурного капіталу індивіда на доступ до вищої освіти: теоретичні аспекти

В статті порушується питання про взаємозв'язок доступу до вищої освіти та

набутого у процесі родинної соціалізації культурного капіталу індивіда. Автором розглянуто передумови зміни ролі вищої освіти як фактору соціальної мобільності

індивіда та досягнення ним успіху у наш час, а також класичні соціологічні підходи

до пояснення класової репродукції в межах освітньої системи; запропоновано альтернативний підхід до концептуального обґрунтування засад актуалізації культурного капіталу в освітніх системах.

Ключові слова: *культурний капітал, індивід, система вищої освіти, культурна репродукція, соціальна мобільність.*

Проблеми нерівного доступу молоді до вищої освіти та її впливу на життєві шанси індивіда є однією з *найактуальніших* тем сучасного наукового і зокрема соціологічного дискурсу, оскільки поєднує низку як теоретичних, так і практичних проблем (непрозорість механізму вступних іспитів, корупція, недостатня кількість державних навчальних місць тощо), вирішення яких є ключовим елементом підвищення якості навчання в університетах. Окрім суто економічних перешкод, що надають суттєві переваги у доступу до вищої освіти представників вищих класових позицій, важливу роль відіграє врахування низки культурних факторів (культурного капіталу), що також можуть виступати перевагою у процесі отримання диплому, так само, як це відбувається у випадку з

капіталом економічним. Фактично ж, вирішення даної проблеми означає з'ясування, яким чином та з якою інтенсивністю діють ті привілеї, що уособлюються у знанні та навичках батьків з вищими культурними позиціями (інтелігенції) та у подальшому передаються нащадкам як у формі безпосереднього знання, так і як мотивації до наслідування культурного способу життя батьків на доступ до отримання вищої освіти.

Тісний взаємозв'язок рівнів культурного капіталу та вищої освіти постійно обґрунтовувався у роботах, присвячених розробці загальної концепції капіталів. Незважаючи на існуючу в сучасній соціологічній літературі проблему неоднозначності концептуального визначення поняття «культурний капітал», як у класичних працях П.Бурдьє, який фактично визначав наявність сертифікатів про закінчення навчання в університеті у якості основи інституціоналізованого стану культурного капіталу [1], так і у сучасних соціологічних роботах одностайно ключовою його складовою та основою є рівень вищої освіти індивіда. (Щоправда, інколи така узгодженість соціологів мала прояв до

зведення культурного капіталу до однієї єдиної змінної, що, безумовно, є хибним, оскільки суттєво звужує зміст самого поняття.) Так, на думку Т.Заславської, зазначала «культурний капітал ... відображає якість виховання, рівень освіти, професіоналізму, ерудиції, цінність життєвого досвіду суб'єктів» [2, с.150]. В свою чергу А.Голіков зазначає, що, хоч і вважає культурний та освітній капітали різними соціальними конструктами, однак за допомогою результатів дослідження було з'ясовано єдність їх природи, схожість механізмів їх конструювання і функціонування, що ставить під питання автономність освітнього капіталу [3, с.55]. На нашу думку, варто погодитись з такою точкою зору, оскільки освіта, водночас виступає також і основним компонентом інших нематеріальних типів капіталів, таких як людський та інтелектуальний. Варто також зазначити, що категоричне розділення капіталу культурного та економічного є недоцільним, оскільки вони є тісно взаємопов'язані, врешті решт, у більшості випадків культурний капітал конвертується у матеріальні блага, а, отже, часто високий соціальний статус індивіда є єдиним відображенням володіння як економічними, так і культурними ресурсами (як зазначає Д. Броуді [4, с.49-50], у розвинених країнах культурний капітал взагалі втрачає свій автономний статус і стає частиною економічного).

Метою даної статті є з'ясування специфіки впливу репродуктивного (батьківського) культурного капіталу на доступ до вищої освіти через площину теоретичного аналізу. *Об'єктом*, відповідно, виступає репродуктивний культурний капітал індивіда, тоді ж як *предметом* – вплив репродуктивного культурного капіталу індивіда на процеси залучення в систему вищих закладів освіти.

Основна частина. Варто зазначити, що саме у наш час вища освіта є значущим та надзвичайно важливим чинником особистісного розвитку, формування соціального статусу і, отже, накопичення культурного капіталу. Дійсно, якщо сучасна шкільна освіта на відміну від, наприклад, навчання століття тому, набуває загальнообов'язкового характеру практично для представників більшості соціальних груп (фактор поєднання індивідів), то, вища освіта відіграє принципово іншого значення, розрізняючи індивідів, одночасно конвертуючись у культурний та людський капітали, що в свою чергу виступають «провідником» залучення до вищих класових комірок. З іншого боку, саме сучасний стан розвитку суспільства характеризується більшою відкритістю освітніх кордонів порівняно з минулим, це відзначається не лише частковою втратою університетським навчанням статусу «для обраних», однак й об'єктивним збільшенням державного попиту на наукоємку інтелектуальну працю; збільшення кількості вищих закладів освіти, зокрема приватних; гнучкою системою навчання (заочна, вечірня форми), поширення практики міжнародного обміну студентами тощо.

Фактично ж умовами такої зміни освітніх пріоритетів виступали об'єктивні процеси розвитку продуктивних сил в епоху науково-технічної революції, коли небачено зростають роль і значення в суспільстві людської особи, її рівня освіти, кваліфікації, компетентності, наукових знань тощо . Науково -технічна революція зумовила глибокі перетворення в структурі продуктивних сил, якісно змінила характер і зміст праці, умови і чинники високої ефективності діяльності. Загальний рівень освіти працівників, їхня професійно-кваліфікаційна підготовка стають вирішальними чинниками економічного зростання. Усе це об'єктивно зумовило підвищену увагу до високоосвіченої особи з високим рівнем культурного капіталу як активного та перетворюючого суб'єкту суспільного життя [5]. Більше того, на думку Ю.Васильчука, ХХ століття характеризувалося перетворенням людини - як кількісно вимірного працівника, споживача , унікальної і безцінної особистості, що приймає відповідальні рішення [6, с.5]. Автор наголошує, що окрім визнання більшістю вчених наслідків та значущості науково-технічної революції, не меншого значення у даному контексті набувають революційні зміни іншого типу, що більшою мірою варто аналізувати саму з соціологічної точки зору. Такими змінами виступають соціальна та духовна революції, що є логічним наслідком економічних перетворень і змінює саму людину, її емоційний і етичний світи, інтереси, цінності і мотивації; а також процес, що поки що активно розвивається – інтелектуальна революція, трансформація всього життєвого світу людини під впливом інтелектуалізації праці і усе більш потужних інтелектуальних технологій [6, с.6]. Вперше наука піднімає на новий рівень не стільки технічний, скільки - самого працівника, формує його нові якості і нову « вартість». При тих же капіталовкладеннях виробнича потужність зростає втричі, і в галузях масового виробництва виникає система високих заробітних плат, система «дорогої людини». Однак, головним результатом появи нової мобільності стала віра людей в себе і своє майбутнє, в свої сили і здібності, що втілилася у високих життєвих запитах і потребах, здатності швидко орієнтуватися і освоювати нові робочі місця, нове соціальне і навіть національне середовище. Етично розвинена особа вперше мала можливість вирішення проблем своєї сім'ї без антагоністичного протистояння капіталу. Фактично, забезпеченням відмови від такого протистояння і є альтернативний шлях накопичення культурного капіталу за допомогою залучення до каналів вищої освіти, що може виконувати подібну роль як це відбувається і з економічним капіталом, оскільки в будь-якому випадку одним з основних кінцевих наслідків актуалізації обох типів є отримання матеріального прибутку.

Одну з важливих ролей в розвитку людини відіграє наростаюче щоденне навчання. Високоосвічена людина, яка має певну свободу вибору умов і сфер прикладання своєї праці, усвідомлює своє провідне значення та роль у сучасному виробництві, має, відповідно, і більш високу «життєву філософію» та економічну культуру. Для такої

людини неприйнятне ставлення до своїх творчих здібностей як до товару, який від неї відчужується. Ця психологічна обставина також має значення для поширення ідей теорії культурного капіталу [5, 6].

Незважаючи на широкі перспективи, які пропонує система навчання у закладах вищої освіти, проблема закритості університетів до студентів, що представляють нижчі класи залишається надзвичайно актуальною і гострою. Найважливіше теоретичне обґрунтування даної проблеми належить визначному французькому досліднику П.Бурдьє. Згідно П.Бурдьє та Ж.-К.Пасерона, викладачі солідаризувалися зі студентами згідно з їхнім культурним капіталом і, отже, ідентифікували себе і підтримували останніх, оскільки представляли єдиний соціальний прошарок. Таким чином, університети, згідно з вище наведеним підходом є механізмом суспільного копіювання (репродукції), оскільки студенти «відсортовуються» згідно з їх здатністю презентувати звички та поведінку середнього та вищого класів, до якого й належать викладачі, які в даному випадку виконують функцію такого сортування, а, отже, репродукують суспільну класову структуру [7]. Освіту П.Бурдьє та Ж.-К.Пасерон розуміють як систему символічного насилля, яку кожен клас реалізує по відношенню до своїх членів для власної репродукції та контролю. Досліджуючи фактори успішності освітніх досягнень та комунікацій, автори стверджують, що основними їх факторами впливу є наявність культурного (сімейного) та мовного капіталів, що в свою чергу зумовлюють нерівності при відборі та нерівності шансів, які призводять до виникнення практичної репродукції та соціальної нерівності [8, с.84]. Ідеалом освітньої модернізації для П.Бурдьє стає розбудова демократичної освіти, яка б, навпаки, слугувала джерелом покращення життєвих шансів вихідцям з непривілейованих сімей.

Не зважаючи на те, що класична концепція культурного капіталу була також у подальшому підтверджена низкою досліджень, що мали практичне напруження (Ф.Еріксон, К.Асшафенбург та І.Мас, Д.Коуфман та Д.Габлер), з іншого боку, науковцями було надано значну кількість емпірично доведених даних стосовно її спростування. Соціологами було здійснено безліч спроб прорахувати напруження безпосереднього зв'язку між соціальним положенням і культурним капіталом, результати яких були у багатьох відношеннях суперечливими, системно розпорошеними і викликали велику кількість дискусій у науковому співтоваристві стосовно можливості стверджувати про наявність закономірностей при перебігу соціальних процесів. На нашу думку, вирішення даної суперечності варто здійснювати враховуючи та вивчивши, перш за все, сутність та властивості культурного капіталу,

оскільки останній часто змінює свої форми, а його функції, властивості та ознаки, що й формують закономірності актуалізації значно залежать

від об'єктивних суспільних та економічних процесів, просторово-часових та культурних особливостей тощо . Так, наприклад, М.Ламонт було доведено значні відмінності між культурною інтелігенцією Франції та США (поки американська еліта вирізняє себе від мас за допомогою багатства і влади , французи позиціонують себе як експерти в мережі культурних полів) [9]; російськими дослідницями І.Шуригіною [10] та А.Очкіною [11, 12] – значні розрізнення функціонування культурного капіталу у звичайний час на відміну від періоду революційних змін на прикладі російського суспільства; польським соціологом Т. Зарицьким досліджено різницю у накопиченні культурного капіталу студентів враховуючи національний фактор на прикладі Росії та Польщі [13], А.Ларо та Е.Хорват – фактор расових відмінностей [14] тощо. Безумовно, всі ці та значну кількість інших чинників варто враховувати при дослідженні впливу батьківського культурного капіталу на успішність взаємодії студентів з освітніми інституціями в кожному окремому випадку . Результати дослідження ж П.Бурдьє, зважаючи на його значну наукову цінність , автор застосовував для дослідження специфічної соціальної групи - французької молоді 60-их років ХХ століття, більше того, сам засновник загальної концепції капіталів не наголошував на універсальності запропонованого концепту.

Модель культурної репродукції, або ж міжпоколінної передачі культурного капіталу в подальшому широко використовувалась не лише теоретиками соціологічної теорії, але й була основою для проведення численних емпіричних досліджень, метою яких , зокрема, було вивчення особливостей становища вихідців з нижчих класів суспільства, чий культурний капітал, як вважали послідовники П.Бурдьє, вже заздалегідь був визначений як низький, обумовлений відповідною класовою належністю особи. Тим не менш, в межах дослідницького бачення даного соціального явища логічним чином поставала думка стосовно такої попередньої детермінаційної «визначеності» майбутнього соціального суб'єкта (агента) і практично повної неможливості використання ним власних ресурсів та особистих здібностей для досягнення успіху. Ці твердження певною мірою суперечили постулатам демократичного та вільного суспільства, основою якого була практично цілковита рівність усіх громадян . Логічним є те, що як відповідь значній популярності моделі культурної репродукції П.Бурдьє разом з великою кількістю її прихильників значна кількість науковців прагнула перевірити та спростувати основні її аксіоми та твердження. Безумовно, більше культурне залучення та знання культурних норм та правил поведінки забезпечують своїм дітям представники вищих класових позицій, однак, чи можуть ці переваги в майбутньому виступати у якості капіталу і гарантувати їх власникам додатковий зиск, залишалося під питанням. З іншого боку, в якості гіпотези можна припустити, що представники нижчих класів, що певним чином отримали доступ до культурних ресурсів, могли, на

відміну від представників еліти використовувати отримані активи у якості капіталу, тобто мати більшу мотивацію та прагнення до зміни власного соціального статусу.

Відповіді на ці та велику кількість інших питань пов'язані з вирішенням низки ключових питань соціології, а саме проблеми, пов'язаної з вирішенням суперечності первинності суб'єкта чи соціальної структури, або що обумовлює інше. З точки зору буденного розмірковування ця проблема стосується класичного філософського питання стосовно місця та значення індивіда у світі, а саме, яким ступенем свободи ми володіємо, яким чином можемо змінювати суспільство, в якому проживаємо, чи можемо формувати власними зусиллями свою долю, і чи все є заздалегідь вирішене за нас тощо. Саме на таких постулатах і ґрунтується протилежна до концепції П.Бурдьє модель соціальної мобільності (її представники - П.Дімаджіо, Д.Катсіліс, Р.Рубінсон, П.Де Граф, Д.Крайкамп та інші), що обґрунтовує можливість кожної людини формувати власну долю, навчатися (власними зусиллями усвідомлено накопичувати культурний капітал), самостверджуватися та як наслідок мати можливість займати високі класові позиції.

Існує інша точка зору стосовно даної дилеми, що дещо уточнює позицію П.Бурдьє та його послідовників полягає в тому, що багато з емпіричних показників, що дозволяють виміряти культурний капітал (читання класичної літератури, гра на музичних інструментах, відвідування музеїв та галерей тощо), безпосередньо впливають на пізнавальні характеристики особистості. В даному випадку, введення культури в життя студента може призвести до кращих результатів через пізнавальну зміну у свідомості останнього, оскільки ранній «батьківський» культурний клімат не просто надає ресурси студентам, що належать до вищих класів, для ідентифікації того, що вони належить відповідному суспільному групуванню, але й призводить до пізнавальних змін, що й форсують мотивацію до навчання [15]. В цьому значенні, ті студенти (не зважаючи на класову належність), які були заохочені до культурної активності, повинні прагнути краще навчатися в закладах освіти. Таким чином, П.Бурдьє і Ж.Пассерон, можливо, помилялися в поясненні механізму репродукції класової належності (зокрема, ролі еліти при передачі культурного капіталу), тоді як сам вплив культурного капіталу на успішність є, безумовно, значним.

Спираючись на ключові положення класичної концепції капіталів російські соціологи (Ю.Крельберг [16], Г.Мкртчян [17], Я.Рощіна [18], а також польський дослідник Т.Зарицького [13, с.47-61]) паралельно спробували розглянути з врахуванням сучасних російських реалій (перехід вищої освіти на платну основу) вплив матеріального положення сім'ї на досягнення учнів. Виявилось, що визначальну роль, швидше за все, відіграє саме культурно-освітній рівень батьків і

ціннісно - орієнтаційна установка студентів, а прямий зв'язок між добробутом сім'ї і академічним досягненням респондентів є незначний. Таким чином, саме культурний капітал є тим фактором, що, найбільшим чином впливає на процеси особистісного розвитку та соціальної мобільності, однак, механізми такого впливу та їх характер є до кінця невизначеними, оскільки результати більшості досліджень підтримують обидві моделі

механізмів накопичення культурного капіталу (вплив мають і "батьківські" фактори, і чинники особистого бажання навчатися).

Сучасні як соціологічні (функціоналізм, репродукція культури і соціальної системи, методологічний індивідуалізм), так і економічні теорії освіти (теорія людського капіталу, теорія сигналів) стверджують, що справедливість доступу до освіти виражається в мінімізації залежності освітніх можливостей від соціального походження і в максимізації їх залежності від здібностей і зусиль студентів. В іншому випадку освіта закріплює і підсилює існуючу соціальну нерівність [18, с.69]. Однак, чи наведені вище фактори здібностей та знання студентів в свою чергу не відтворенням соціальних позицій та не укорінюють існуючу систему соціальної нерівності в освіті? Глибока нерівність проходження первинної соціалізації дитиною сприяє нерівності не лише загальної освіченості, але й розвитку інтелекту, мотивацій та прагнення до навчання у вищих закладах освіти як до життєвої цінності. На нашу думку, можливість реалізації рівності абітурієнтів та студентів доцільно здійснювати не утопічним та штучним знищенням соціальної нерівності, а допомогою на державному рівні дітям та підліткам з низьким рівнем культурного капіталу усвідомити значення та цінність навчання та освіти.

Таким чином, зважаючи на переосмислення сучасним суспільством значної зміни перспектив ролі вищої школи як фактора досягнення успіху у майбутньому, в межах соціологічного теоретизування значної актуальності набуває обґрунтування та вирішення проблеми нерівного доступу студентів до навчання в університетах. Разом з економічними чинниками, одним зі значущих факторів пояснення відмінностей у доступі до вищих закладів освіти представниками різних соціальних груп, виступає вплив батьківського культурного капіталу. Класична концепція культурної репродукції П.Бурдьє та його послідовників пояснює характер такого впливу лише частково (однак, й по сьогодні вона надзвичайно важлива, так як є основою загальної концепції культурного капіталу, на якій й ґрунтується переважна більшість сучасних підходів соціологів), так само як і представники протилежної концепції соціальної мобільності, оскільки стрімкі зміни соціальної структури сучасного суспільства та зокрема системи вищої освіти потребують розробки нових теоретико-методологічних концепцій пояснення даної проблеми. Запропоновано досліджувати особливості формування культурного капіталу у континуумі «батьківського

виховання – індивідуальних зусиль» залежно від характеристик соціальної структури та соціального агента - суб'єкта культурного капіталу, їх об'єктивних властивостей, відкритості, здатності до змін тощо.

Література : 1. Бурдьє П. *Форми капітала* / П.Бурдьє // *Экономическая социология* . — 2002. — Т.3, №5. — С.60–74. 2. Заславская Т.Н. *Современное российское общество: социальный механизм трансформации* / Т.Н.Заславская. - М.: Дело, 2004. — 400 с. 3. Голиков А.С. *Концептуализация культурного капитала в современной социологии* / А.С.Голиков // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. — 2008. — Вып.1. — С.51-58. 4. Broady D. *What is Culture Capital? Comments on Lennart Rosenlund's Social Structure and*

Change / Donald Broady // *Sosiologisk arbok*. — 2001. — №2. — p.45-58. 5. Грішнова О.А.

Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки /

О.А.Грішнова. — К:Знання, 2001. — 254 с. 6. Васильчук Ю.А. *Социальное развитие человека в XX веке* / Ю.А.Васильчук // *Общественные науки и современность*. — 2001. - №1.- с.5-26. 7. Бурдьє П. *Воспроизводство: элементы теории системы образования* / П. Бурдьє, Ж.-К. Пассрон; [пер. с фр. Н. А. Шматко]. — М.: Просвещение, 2007. — 267 с. 8. Герасимова В.А. *Рецензия на книгу П.Бурдьє и Ж.-К.*

Пассрона «Воспроизводство: эементы теории системы образования» / В.А.Герасимова // *Философия и социальные науки*. — 2008. - № 2. - с. 83-87.

9. Lamont M. *Money, Manners, and Morals: The Culture of the French and the American*

Upper-Middle Class / Lamont Michele. - University Of Chicago Press: Chicago, 1992.

10. Шурыгина И.И. *Культурные ресурсы и культурный капитал «новых бедных»* / И.И.Шурыгина // *Общественные науки и современность*. — 2001. - №5. — С.163-172.

11. Очкина А.В. *Культурный капитал семьи как фактор социального поведения и социальной мобильности (на материалах исследования в провинциальном российском городе)* / А.В.Очкина // *Мир России*. - 2010. - № 1. - С. 67-88. 12.

Очкина А.В. *Социальные механизмы воспроизводства культурного капитала семей в*

провинциальном российском городе /А.В.Очкина // *Общественные науки и современность*. - 2010. - № 1. - С. 28-41. 13. Зарицкий Т. *Культурный капитал и*

доступность высшего образования (по результатам сравнительного исследования опросов московских и варшавских студентов вузов) / Т.Зарицкий // *Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии*. - 2006. - № 2 (82). - С.

47-61. 14. Lareau A. *Moments of social inclusion and exclusion: race, class, and cultural capital in family-school relationships* / Lareau, Annette, McNamara Horvat, Erin //

Sociology of Education. — 1999. - № 72. — P. 37–53. 15. Schellenberg G. *Long-Term Positive Associations Between Music Lessons and IQ* / Schellenberg Glenn // *Journal of Educational Psychology*. — 2006. - № 98 (2). - P.457-468. 16. Крельберг Ю.М. *Анализ*

воспроизводства трех компонент индивидуального социального статуса // *Мир России*. — 2007. — № 2. - С.152-168. 17. Мкртчян Г.М. *Стратификация молодежи в сферах образования, занятости и потребления* / Г.М. Мкртчян //

Социологические исследования. — 2005. — № 2 С.104-113. 18. Рощина Я.М. *Доступность высшего образования: по способностям или по доходам?* /

Я.М.Рощина // Университетское управления. - 2005. - № № 1 (34). - с.69-79.